

TÕDE JA TÕED HUMANITAARIAS

Sissejuhatus

JOHANNA ROSS

Tõde on praegu moeteema. Mõne aasta eest tõusis populaarseks sõnaks *tõejärgsus* (ingl *post-truth*) – viide olukorrale, kus tõde on n-ö ületatud, kaotanud oma varasema tähtsuse. Sõna ja selle implikatsioonide üle arutati esialgu laiatarbemeedias, hiljem ka süvitsi. Eestis ilmus 2018. aastal ajakirja *Studia philosophica Estonica* teemanumber just nimelt tõejärgsuse teemal (numbri koostaja Leo Luksi sissejuhatus¹ annab ühtlasi lühikese ülevaate sõna tähelelennust nii ingliskeelses kui ka eestikeelses kultuuri-ruumis). 13. veebruaril 2019 toimus Keele ja Kirjanduse konverents „Tõde ja tõed humanitaarias”, millel põhineb siinne teemanumber. Et arutelu ei ole lõppenud, kinnitab aga see, et nüüd, sama aasta sügisel saab Tallinnas Fotografiska muuseumis vaadata Briti kunstniku Alison Jacksoni näitust „Tõde on surnud”.

Kirgi on kütnud ennekõike tõejärgsuse poliitiline ja ka laiemalt ühiskondlik aspekt. Sõna kasutati alguses peamiselt seoses konkreetsete poliitiliste sündmustega, nagu 2016. aasta USA presidendivalimised või Ühendkuningriigi Euroopa Liidust lahkumise referendum. Kui *Oxford Dictionaries 2016.* aastal sõna *post-truth* aasta sõnaks valis, defineeriti see kui adjektiiv, mis viitab „asjaoludele, kus objektiivsed faktid mõjutavad avaliku arvamuse kuju-

¹ L. Luks, Sissejuhatus. Faktid, vaidlused ja argumendid tõejärgsuse ajastul. – *Studia philosophica Estonica* 2018, kd 11, lk 1–8.

nemist vähem kui rõhumine emotsioonile või isiklikule veendumusele”.² See omakorda on tekitanud suurema küsimuse: kas need „asjaolud” on erijuhud või elame me kõik praegu mingisuguses tõejärgses olukorras, mis ühtlasi nõuab meilt inimestena teistsugust käitumist?

Vastuseid on mitmesuguseid; suur osa neist kipub osutama selles suunas, et seis ei ole siiski päris erakordne. Esiteks ei ole tõe staatus ei teoorias ega praktikas varemgi olnud päris vankumatu, teiseks ei ole ühiskond tervikuna ka praegu tõe lõplikult süljanud. Seda tüüpi vastuste puhul analüüsitakse tõejärgsusena peamiselt mingeid konkreetseid, sageli omahuvist ajendatud praktikaid (poliitilist propagandat; aga ka müügitgevust), teatud ühiskonna-gruppide (poliitikute ja lobistide; aga ka nn internetitrollide) tegevust või tehnoloogiaid (digitaal-, sotsiaal- ja klikimeediat; aga ka fotograafiat, nagu Jacksoni näitusel), mis on aidanud tõe suhtelisuse ja ebausaldatavuse aspekti ebaproportsionaalselt üle võimendada. Võib-olla on tõejärgsus ikkagi lihtsalt koodnimi sellele, et tõe on ütleja meelest valedes kätes.

Praeguses Keele ja Kirjanduse teemanumbris on aga sihikule võetud natuke teine, kitsam küsimus: missugune on humanitaarteaduste, veelgi täpsemalt filoloogia suhe tõe ja tõejärgsuse diskursusega? Siin joonistub välja kaks küsimuste kobarat. Esiteks, kas just humanitaaria on praeguses olukorras kuidagi süüdi? Nimelt on tõejärgsuse tagaukse kaudu sisse nihverdamises süüdistatud XX sajandi mõttevoole või lähenemisi, nagu kriitiline teooria ja poststrukturealism. Need on paljuski sündinud ajaloolaste, filosoofide, keele- ja kirjandusteadlaste, sotsioloogide tegevusest. Kas nende komme kõike kahtluse alla seada ja konstruktsiooniks kuulutada ongi toonud kaasa selle, et tõe enam ei austata? Kas mõni humanitaarteadus on eriti süüdi?

Vahemärkusena olgu öeldud, et kui süü retoorika tundub niisuguses kontekstis kummaline või lausa sobimatu, siis tasub mõelda sellele, et üldiselt ei taha eriti teadlased ise näha end ühiskonnast täiesti isoleerituna. Teaduse puhtrakenduslik, instrumentaliseeriv käsitlus tundub paljudele küll ebameeldiv – niihästi alandav kui ka ekslik (vt näiteks Nuccio Ordine manifesti kasutu kasulikkusest)³. Sellegipoolest on ilus unistada mingist mõjust ühiskonnale, mida ei saa küll täpselt mõõta ega käega katsuda, aga mis on siiski olemas ja inimestele fundamentaalselt vajalik. Sel juhul tuleks ometigi mõnda ka negatiivse mõju võimalikkust.

Teiseks, missugune on humanitaarteadusliku praktika enese suhe tõega? Meie ajastu tavateadmine ütleb, et teadus kujutab enesest teadmiste akumulierumist ning edeneb progressi kujul tõe poole. Tõsi, päris nii lihtsakoelise mudeli vastu on palju sõna võetud. 1960. aastatel teadusrevolutsioonide mõiste lansseerinud Thomas Kuhn visandas teaduse arengu sirgjoonelise protsessi asemel erinevate paradigmade vaheldumisena. Kümnekond aastat hiljem läks veel kaugemale Paul Feyerabend, kes leidis, et teadust ja müüte ei saagi täie kindlusega eristada. Tänapäeval mõndakse üleüldiselt teaduse sotsioloogilist aspekti: kui teadlased on inimesed koos kõigi inimlike omadustega, on tõenäoline, et nemadki tõe poole püüeldes vääratavad või esitavad tõe

² <https://languages.oup.com/word-of-the-year/word-of-the-year-2016> (1. IX 2019).

³ N. Ordine, Kasutu kasulikkusest. Manifest. (Bibliotheca Controversiarum.) Tlk H. Sakhai. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2019.

moonutustega. Kõigi niisuguste möönduste taga ja all püsib aga ikkagi eeldus, et teadlase ülesanne (mida vähemalt mõnikord kroonib edu) on tõe otsimine.

Seda omakorda vastustab mõnikord humanitaarteaduste spetsiifika rõhutamise. Ikka kipub tunduma, et *humaniora* tõe on kuidagi teistsugune kui *realia* tõe: asju on keerulisem arvuliselt mõõta, väiteid on keerulisem üheselt tõestada või kummutada, teadmine ei akumuleru nii selgesti, vaid näib tihti aastatuhandeid keerutavat ühe koha peal. Vähe sellest, olgugi reaalteadlased mõnikord sama segases olukorras, üritavad nemad siiski tõe välja selgitada; humanitaarid aga paistavad koguni nautivat mitme paralleelse tõe võimalust, väites näiteks, et nagnii tegelevad nad peamiselt tõlgendustega ega anna lõpphinnanguid. Mida sellest arvata – kas humanitaaria ongi teistsugune, või on see kõik puhas vabandus ja „tõeta teadus” on igal juhul lihtsalt halb teadus? Kas humanitaaria eriharud suhtuvad asjasse erinevalt – kas mõni neist armastab tõe rohkem kui teine, on neil eri tõesed? Ja miks ei paista humanitaarid end ikkagi nn tõejärgses olukorras päris koduselt tundvat?

Teemanumbrit alustab esimene küsimustekobar: mõtisklused humanitaaria rollist väidetava tõejärgse seisundi saavutamises. Oma põhjalikus käsitluses „XX sajandi tõdedest XXI sajandi tõejärgsuseni. Humanitaaria vastutus” näeb **Daniele Monticelli** teatavat paralleeli tõejärgsuse ja nn keelelise pöörde vahel. Ta leiab, et keelelise pöörde määratletavad tagajärjed – postmodernistlik relativism, kahtluse hermeneutika ja diskursiivne vangistus – langevad paljuski ühte tõejärgseks nimetatud olukorraga. Samas rõhutab Monticelli, et humanitaarias eneses on täiesti olemas vahendid tõejärgsuse vastu võitlemiseks või teises suunas minekuks. Selle suunamuutuse oluliseks komponendiks peab ta pöördumist nn eksistentsiaalse tõe poole. Peale selle leiab Monticelli, et humanitaarse mõtte peamiste süüdistajate tegelik huvi ei ole mitte niivõrd tõe leidmine, kuivõrd emantsipatsiooni takistamine.

Humanitaaria enese vahendeid olukorra muutmiseks otsib ka **Raili Marling** artiklis „Olukorraline teadmine tõejärgsel ajastul”. Olukorralise tõe mõiste kaudu osutab ta, et tõe teatava kontekstisõltuvuse rõhutamine ei tähenda veel täielikku loobumist tõesuse kategooriast ega arvamuse ja fakti tingimusteta võrdsustamist. Kuidas siis väiteid kaaluda? Marling pakub ühe võimalusena välja diskursuseanalüüsi meetodika. Diskursuse mõiste seostub paljude jaoks Michel Foucault’ga, kes on õieti olnud üks peamisi patuoinaid tõe relativiseerumise probleemi juures. Marling toob aga välja, et diskursuseanalüüsil on ajaloolised juured ka märksa pedantsemas keeleteaduses ning meetodiline rangus ei ole sugugi välistatud; täpsemalt tutvustab ta Johannes Angermülleri programmi.

Edasi liigub fookus humanitaaria ja tõe ideaalsuhte juurde. **Linnar Priimäe** artikkel „Tõe teaduses, humanitaarteaduses, filoloogias *sive Paradigma veritatis more geometrico demonstratum*” visandab esmalt inimese ja tõe suhte skeemi. On olemas kolm inimese jaoks olulist tõesandit: jumaliku Tõe ja argise tõdemuse vahele jääb väikese tähega tõe, ning see ongi teaduse pärusmaa. Priimägi manifesteerib jõuliselt, et kui filoloogia tahab olla teadus ja mitte pseudoteadus, peab ta ilmingimata tõe silmas pidama – juttu tõejärgsusest saavad enesele lubada ehk niisama humanitaarid, kuid mitte humanitaarteadlased. Küll on filoloogilisel tõel oma spetsiifika, näiteks esineb

see teksti kujul; selle allikatena tuleb tunnustada nii ilmutust, traditsiooni kui ka loogikat; filoloogilised avastused on kvalitatiivsed.

Tiiu Hallap jällegi küsib loos „Kognitiivne autonoomia – kas hääbuv ideaal?” inimese (muidugi ka teadlase) reaalsete võimaluste järele tões veendunud olla. Ta alustab XVII sajandi Briti filosoofi John Locke'i imperatiivist, et inimene peab tõe väsimatult kontrollima. Infoühiskonnas on seda nõuet üha keerulisem täita ning üha suurem on surve delegeerida tõe kontrollimise kohustus teistele, ekspertidele. Sellega aga loobutakse vähemasti osaliselt oma isikuautonoomiast, mis omakorda tundub olevat liberalistliku inimkäsituse eeldus. Mis selle vastuoluga peale hakata? Lahendusena eristab Hallap soovide autonoomia, mis on liberaalsest seisukohast vajalik, ja intellektuaalse autonoomia, mis lähemal vaatlusel ei pruugigi olla liberalismi jaoks oluline. Just „[t]õsiasi, et meie ajastul intellektuaalset autonoomiat väga ei hinnata, on võib-olla hea põhjus selle ideaali üle mõelda,“ lõpetab ta.

Järgmisi autoreid huvitab juba konkreetsemalt tõega seonduv moraalne kohustus, või teistpidi öelduna, moraalne tõde. Humanitaarteadlase uurimistulemustel on suur mõju kogu ühiskonna tuumväärtustele, sestap on teadlasele kanda moraalne koorem. **Martin Ehala** selgitab artiklis „Tõde, identiteet ja moraalne absoluut” praegust nn tõejärgset olukorda identiteedipõhise ehk etnotsentrilise tõe mõiste kaudu: just nimelt tõe identiteedipõhisus on humanitaarteaduse eripäraks võrreldes loodusteadusega. Kui mingites valdkondades on võimalik tõe identiteedist sõltuvat olemust taluda, siis moraali vallas on sellise relativismiga raske leppida. Lahenduseks pakub Ehala absoluutse tõe olemasolu eeldamise vajaduse. Ta leiab optimistlikult, et kuigi absoluudi tunnetamine on keerukas, on siiski võimalik teatud metodoloogiaga mõõta, kui kaugel meie lokaalne tõde sellest on. Nii kujundab Ehala välja teatava moraalset darvinismi: absoluutsele tõe lähemal on moraal, mida järgides on ühiskond jätkusuutlikum.

Mari Sarv osutab arutluses „Teadlase moraalsed valikud kultuurimälu loomisel”, et kultuuriteadlase jaoks ei tähenda truudus tõe üksnes seda, et välditakse otsest valetamist. Sageli on küsimus selles, missuguseid andmeid esmalt arhiivides talletada ning edaspidi ka kirjeldamise ja tõlgendamise kaudu levitada ja kehtestada. Kui uurija hästi teab, et tema tulemus mõjutab ühiskonna enesemõistmist ja enesekirjeldust, siis kas tuleks ehk kultuuri vähem väärtuslik või suisa kahjulik osa maha vaikida? Sarve näited pärinevad folkloristika alalt: regilaulu oleme nüüd harjunud pidama kultuuri-pärandi ausaks osaks ning kunagised hinnangud rahvalaulule kui unustamist väärt jorinale mõjuvad kummastavana. Seevastu praeguses, vägivalla suhtes varasemast tundlikumas ühiskondlikus situatsioonis tekitavad tõrkeid karjapoiste loomapiinamismängud – uurija võib tunda iseenesest samasugust soovi ebasobiv materjal kalevi alla lükata. Sarv tõdeb, et valikute tegemine on vältimatu, kuid need tuleb enda jaoks hoolikalt mõtestada.

Järgnevad artiklid kirjeldavad juba lähemalt konkreetsete valdkondade spetsiifikat. Loos „Tõe-line füüsika ja tõeline füüsika” annab **Piret Kuusk** humanitaariale tausta loomiseks lühikese ülevaate sellest, kuidas suhtub tõesse tänapäeva füüsika. Teoreetilises nn eesliinifüüsikas ei saa Kuuse hinnangul sugugi rääkida sellest, nagu mõõdetaks joonlauaga vähehaaval tõe üha täpsemaks ja täpsemaks. Pigem pakutakse pidevalt välja võistlevaid

teooriaid teadaolevate mõõtmistulemuste selgitamiseks, kuigi tulemused ise võivad hiljem osutuda ka lihtsalt vigadeks. Teisalt saab öelda, et füüsilise tõe kriteeriumiks on hoopis praktika, kõiksugu keeruliste aparatuuride funktsioneerimine.

Kristiina Ross ja **Liisi Piits** esindavad looga „Mõlgutusi tõest eesti keelekirjelduses” lingvistide vaatenurka tõe probleemile. Filoloogia komponentidest on praegune lingvistika oma kvantitatiivsete uurimuste eelistamisega ilmselt reaalteadustele kõige lähemal. Ross ja Piits osutavad, et kvantitatiivsete mõõtmiste kaudu on võimalik välja selgitada teatav objektiivne tõde, kuid keelekäsitluse kui terviku edu sõltub sellest, mis eesmärgil keelt parasjagu kirjeldatakse ja kui kasutatav on kirjeldus. Näitena kõrvutavad nad eesti keele käändeid ja välteid. Mõlemate kirjeldused on paljuski tinglikud, kuid neliteist käanet on tänapäeval faktina üldaksepteeritud, seevastu väidetava kolme välte küsimus on senimaani rahuldavalt lahendamata. Esiteks on raske lihtsalt ja argiselt sõnastada välte olemust, nii et isegi uusim üldkäsitlus „Eesti keele hääldus” (2016) ei anna asja kohta päris ühest seletust. Teiseks ei klapi siin teatud juhtudel just nimelt mõõtmistulemused sellega, kuidas inimesed välteid tajuvad.

Neeme Näripä kõrvutab oma essees „Filoloogia, filosoofia ja tõde” eri distsipliinide tõdesid. Antiiktekstid on uurimismaterjaliks nii klassikalistele filoloogidele kui ka filosoofia ajaloo uurijatele, kuid kahe distsipliini lähene mine on erinev: esimest huvitab pigem sõna, teist aga mõiste areng. Nii võivad filoloogi järeldused filosoofi jaoks kergesti tunduda ekslikud või vähemasti lohakad. Näitejuhtumina kirjeldab Näripä püüdu selgitada, kas vanakreeka sõna *stasis* taga peituva mõiste saab seada vastavusse aristotelliku *kategooria* mõistega. Lisaks toob ta esile, et õieti kehtib kummaski distsipliinis tõena n-ö võitjate kirjutatud ajalugu, mis sünnib mäletamise ja unustamise vahekorda hoolikalt timmides. Selle läbi näinud, ei peaks filoloog mõtestama oma tegevust tõe otsimisena, vaid pigem põhimõttelise meenusena, et asjadest on võimalik aru saada.

Ositi sarnasel viisil läheneb oma materjalile **Tiiu Jaago**, kes artiklis „Laulik tekstikesksetes regilaulu-uurimustes” vastandab filoloogilisele regilaulu-uurimisele etnoloogilise. Filoloogilist lähenemist huvitab ennekõike tekst, sealjuures tihti kirjalikult fikseeritud tekst (siit pärineb ka komme nimetada rahvaluulet „suuliseks kirjanduseks”); etnoloogilist lähenemist jällegi laulu esituskontekst ja -traditsioon. Lähemalt vaatlleb Jaago nende kahe suuna suhet ja kokkukasvamist lauliku-uurimustes. Jälgides ennekõike XXI sajandil lisandunud spetsiifilisemaid kontekstiuuringuid (feministlikku, ajaloolist ja eluloolist lähenemist), toob ta välja, et mõnikord varjutab üks lähenemine teise – st mõjutab uurimisel selguvat tõde.

Numbri viimased käsitlused valgustavad niisuguseid juhtumeid, kus mitut tõde pakub uuritav materjal – õigemini, kus tõdede paralleelsus uuritavas materjalis ongi see, mis teadlast huvitab ja veetleb, mille jälgimine on kõige nauditavam. **Risto Järv** võtab loos „Muna on / ei ole targem kui kana. Vastuolulised vanasõnad” vaatluse alla vanasõnad, mille kogutud korpust on mõnikord peetud rahvaliku elutarkuse koondiks. Selgub aga, et kogutud vanasõnade hulgas leidub risti vastupidiseid väiteid, sageli koguni sama väide nii jaatavas kui ka eitavas kõnes.

Artiklis „Hispaania kuvand eesti reisikirjades. Teekond Tuglaseni ja Tuglasest tänapäeva” otsib **Mari Laan** materjalist samuti just tähenduslikke erinevusi. Oma imagoloogilises käsitluses kirjeldab ta üle-euroopaliselt levinud stereotüüpe Hispaania kohta ja uurib nende esinemust Eesti reisikirjanduses. Tähelepanuväärselt märgib Laan, et kirjutajad kasutavad stereotüüpe isegi siis, kui on nende tinglikkusest igati teadlikud. „Donquijotelik on uskuda rohkem loetusse ja kujutlusse kui tõelusse – näha hiiglast seal, kus seisab ehk üsnagi tuttavlik tuuleveski.”

Ajakirjanumbri lõpetab intervjuu kirjandusteadlase ja kultuuriuurija **Epp Annusega**, kes oma 50. sünnipäeva puhul räägib Keelele ja Kirjandusele nõukogude-uuringutest, afektist ja mõnevõrra ka tõest.

Kõiki artikleid üheskoos vaadeldes võib leida täiesti vastandlikke seisukohti. Kui näiteks Daniele Monticelli ja Raili Marling peavad pigem alusetuks XX sajandi humanitaaria süüdistamist tõejärgseks nimetatud olukorras, siis Martin Ehala leiab, et tõepoolest on selle eest vähemasti osaliselt „vastutavad humanitaarteadlased, esmalt analüütilise filosoofia esindajad ja nende tuules postmodernistid teistes pehmetes teadustes”. Kui nii Ehala kui ka Linna Priimägi väljendavad jõuliselt seisukohta, et tõe taotlemine on teadlasele püha kohus, liiatigi moraalselt vajalik, siis Neeme Näripä ja Epp Annus leiavad, et tõele ei tohiks pöörata ülemäära palju tähelepanu. Annus postuleerib afekti väga olulise ja uurimisväärse osana inimkogemusest, kuid selle asemel et määratleda seda omaette või omalaadse tõena, ütleb ta: „Las ta olla lihtsalt taju, ilma ütlemata, kas see on mingis mõttes õige. Las ta olla mingis hoopis teises kategoorias. Lihtsalt vedelemine.” Ning Näripä väidab: „Tõde on filoloogiga jaoks küll olemas, kuid ta on ealt üürrike ja kontekstilt kitsas, ta võib meile vahel ainult silma välgatada nagu päikesekiir kiikuvalt peeglist, kui soodsad tingimused kokku langevad.”

Kui hoolega ette võtta, annaks küllap need seisukohad tõmmata ühele ja samale liistule, näiteks demonstreerides, et ütled on sõnade „süüdi” ja „tõde” all silmas pidanud hoopis eri asju. Ka ühendab pea kõiki mõttekäike jõudmine selle juurde, et meile kättesaadav tõde on kuidagi suhteline ja piiratud: kontekstuaalne, olukorraline, eesmärgist sõltuv, identiteedipõhine. Oluline on aga, et sellest hoolimata on lõppjärelduse sõnastamiseks valitud vastandlikud väited. Küsimus on teatud mõttes esteetilistes eelistustes. Mõne jaoks kõlab „tõde” liiga kategooriliselt ja universaalselt, ent mingitele eeldustele peab uurimispraktikas tuginema temagi – isegi kui on tõrges neid lõpliku tõena määratlema. Teisele jällegi on tõe nimi nii kallis, et ta peab sellest unistamist möödapääsmatuks – isegi kui tunnistab, et ligipääsu nimetatule ei pruugi kunagi saavutada ja lõpuks tuleb mõned punktid ikkagi n-ö vaba käega ühendada.

Teadusena nõuab humanitaaria uurimises vähemasti mingit tüüpi rangust. Et selle ranguse jälgimine jääb sageli suuresti uurija enese südame-tunnistusele, vaevalt erineb väga palju reaalteadustest. Küllap aga just võime pakkuda sealjuures kodu niivõrd vastandlikele esteetikatele teeb humanitaaria alati haavatavaks süüdistustele ebajärjepidevuses ja tõeleiguses. Selles peitub ühtlasi ka tema ahvatlus.